

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОЙЛАУ ӨНЕРІН ӨРКЕНДЕТУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жұматаева Е., п.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар,

Қазақстан

e-mail: engilika_zhumataeva@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ыбырай Алтынсарин шығармашылығындағы ойлау өнерін өркендетудің педагогикалық шарттары қарастырылады: балаларды білім алуға, оқуға бейімдеу; меңгерген білімін ізгілікті іске жұмсауға бағдарлау; жағымды тұлғалық адамгершілік қасиеттерді өскелең ұрпақ тәриесінде тиімді пайдалану; жағымсыз қасиеттерден бойды аулақ ұстау; ойлау өнерінің өркендеуіне кедергі келтірер мәселелерді болжай білу.

Тірек сөздер: ойлау өнері, ойлау өнерін өркендету, педагогикалық шарттар, модернизация, білім беру жүйесі, білім мазмұны

Адам өмірінің өзі оқу-тоқу үдерісіне тәуелді. Мұндай жауаптылықты қажетсіну уәжімен білімалушы өз-өзін ұдайы мәжбүрлеуімен іске асырады. «Қажетсіну уәж», «мотивация» ұғымын білдіреді. Білім меңгерудегі қажетсіну уәждің атқарар қызметі – ойлау өнерін кезең-кезеңімен иерархиялы тұрғыда ілгерілетуі мен рухани құндылықты саралай алу шеберлігімен көзге көрінетін нәтижеге жету.

Сыртқы қозғаушы күшпен білімалушыны қинап, нәтиже күту бүгінгі модернизация кеңістігінде мүмкін емес. Қазіргі білім мен ғылымды игеру мәселесінде әрбір индивидтің ішкі интеллектуалды әлеуетін ұдайы өркендету үдерісін қадағалауы көзделеді [1].

Бұл орайда, Ыбырай Алтынсариннің шығармашылығы аталған талапты толықтай орындауға мүмкіндік береді. Кеңестік дәуірде әбден жаттап алуға ұдайы ұсынылған «Кел, балалар, оқылық!» қысқа хронотоппен алынған өлеңін оқымай, жаттамай өткен бір оқушы жоқ шығар.

Өкінішке орай, оның түпнұсқасының өн бойында «Кел, балалар, оқылық//оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық» түзілімі мәтінде - 9 рет қайталанатыны педагогика нысанының қажетсіну уәжі екендігі қай ғалымды алаңдатты екен?! Сол педагогтардың ішінде менің өзім де бармын.

Өкінішті! Өйткені ол өлеңнің қажетті тұстары күзеліп, тек бастауыш класс (сол кездегі атауы) оқушылардың жаттауына арналған үзінді екенін енді ғана байқадық. Осы өлеңдегі «ойлау өнері» ұғымына сәйкес келетіні - 9 рет қайталанатын түзілімі.

Бірінші жолында «Кел, балалар, оқылық!» білімалушыны оқу іс-әрекетіне бейімдеу, оған ұмсындыру. Бүгінгі тілмен айтсақ, адаптациядан өткізу, педагогика ғылымында бірінші шарт екенін аңғартады.

Мәтіннің бүкіл құрылымында қайта-қайта қайталану оқу үдерісіне бойұру, оған берілу мәселеснің оңай еместігіне Ыбырай Алтынсарин айрықша екпін жасаған.

Аталып отырған бірінші жолды білімалушының қажетін оятуға қызмет ету шарты десек, оны іске асыратын үдерістерін матрицаға салып ұсынып отырмыз.

Оқымаған, білімге мән беріп, одан тәлім-тәрбие алмағандардың кейпін Ыбырай Алтынсарин еңбегінен төмендегі түзілімді құрдық:

- Оқымаған жүреді, қараңғыны қармалап;
- Мал дәулеттің байлығы, бір жұтасаң жоқ болар;
- Надандықтың белгісі - еш ақылға жарымас, жайылып жүрген айуандай, ақ- қараны танымас;
- Жөн білмеген наданға, Қыдыр ата дарымас;
- Әлпештеген ата – ана, қартаятын күн болар;
- Қартайғанда жабығып, мал таятын күн болар [2].

Жоғарыдағы түзім-таксономиядан байқағанымыз, «надандық» деңгейді ажыратудың өлшемдері екеніне мән берген орынды болмақ. Шәкәрім ілімінде талап ақыл болмаса соңғы нәтижеге жетпейді деген тұжырымды кездестіреміз. Осындай тұжырымды Ыбырай Алтынсарин надандыққа ұрындырмайтын педагогикалық шарттарды жүзеге асыратын өлшемдіктер беруімен саралаған. Мұнымен бірге табиғаттағы кездесетін құбылыстан «Саусқанның тамағы шоқуменен табылған» - деп автор жандылар тобындағылардың бәрі де еңбекпен өз тіршілігін қамтамасыз етуі – диалектикалық заңдылық екеніне тоқталған.

Білімді мен надандықтың өлшемдерін ұсынып, оның міндетті түрде педагогикалық шарт екенін мәтінде жасырын ишарамен білдіргені - болашақ ұрпақ үшін рухани құндылық. Білімнен тәрбие, тәрбиеден тәлім туындағанын аталған екі көріністен байқау қиын емес. Жалпы оқу үдерісін миға тоқумен қабылдамаған оқушының өмірсүруге құлшынысының болмауы, оқу іс-әрекетінде білімалушы өз-өзін мәжбүрлеп, қажетті білімді игеруге ынталанып ондағы құндылықты саралап алмаса, надандық деңгейге ұрынады деген ой-түйіндерін төмендегі тұжырымдардан бағамдаймыз: оқымаған жүреді қараңғыны қармалап, есті бала тырысқан, есер бала ұрысқан; Мал таятын күн болар сол кезде тіреу болар бұл оқу; Баладан қайыр болмаса, баланы неге сұрайды? Қазіргі кездегі ата-аналардың бала тәрбиесіне, оқу үдерісінен балалардың өз жолын таба алуы аталып отырған өлеңді құр жаттатпай, оның педагогикалық қандай шарттары бар екені мәтіннің өзінде тұрғанына көңіл бөлулерін қажеттілік деуге болады [3]. Ыбырай Алтынсарин шығармашылығында білімді жалаң алмай ойлау өнерімен тікелей байланыстырады. Алдыңғы еңбегінде де құр сылдыратып өлеңді оқып беру емес, әрбір алгоритмге түскен не істеу керектігіне мән беру мәселесі ашық айтылған. Оқу әрбір білімалушының қолынан келеді, бірақ оқыған нысаннан қандай өзіне үлгі-өнегені ойлау өнерімен саралауы керек дегенге бейімдеудің көкейкестілігі айқындалған. Бірінші өлеңдегі «оқу – тану» іс-әрекетінің нәтижесі ретінде Ыбырай Алтынсарин «Өнер-білім бар жұртта» өлеңін жазған. Бұл өлеңдегі авторлық болашақтағы проектісі бүгінгі күнде таңсық болмай, одан да ілгерілеу траекториясын меңгергеніміз айдан-анық. Оқудың өз өнеріне ұтымды қолданған басқа ұлт өкілдерінің жеткен жетістігі мен табыстарын автор төмендегі сараланған суреттен байқай аламыз

Сурет №1 Шетел оқымыстыларының жеткен жетістіктері

Басқа елдердің қол жеткен табыстарын қазақ халқына үлгі-модель ретінде суггестивпен суреттеп, олардың «оқу-тоқу» іс-әрекетін педагогикалық шарты, қажетсіну уәжінің, күрделене түсуі салдарынан №1 суреттегіден де алға өркендетуін градациямен бернелеген: Теңізде жүзді балықтай, дүниені кезді жалықпай, білгендерге осылар бәрі – дағы анықтай, білмегенге танықтай... [4].

Оқуды миға үдерісімен нәтижеге бағдарлауда ойлау өнерін әрбір білімалушы өзінің табиғи мүмкіндігін ескере отырып, күнен-күнге ойлау өнерінің иерархиялы сатыларынан өту шекарасын қадағалауымен түйсініп отырған индивид қана аталған табыстылыққа жетеді дегенді Ыбырай Алтынсарин өлең өрнегімен боямасыз, әдебиет теориясыз, дүйім жұртқа түсінікті тілмен жеркізіп тұр.

Ешкімге насихат оқымай, жоғарыдан үкім шығармай, болашақ қамын ойлауын мына бір жолдармен білдірді: Біз де бекер жатпалық ,осыларға таныспай; желкілдеп шыққан көк шөптей, жаңа өспірім достарым, қатарың кетті – ау алысқа – ай, ұмтылыңыз, қалыспай,... үміт еткен достарым, Сіздерге бердім батамды. Басқа жұрттың қазақ елінен бәлен көш алға кеткенін зілсіз, тепе-тең, паритетті тұрғыда уәж айтып, болашақ қамын жасайтын ұрпақты ізгілікті іске шақырып тұрғаны бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан еліне де жат емес, бұл көкейкесті мәселе үнемі күн тәртібінен түспейтін екінші педагогикалық шарт демекпіз.

Болашақ ұрпаққа салиқалы тапсырысты уәжбен, тепе-теңділікті этикалық тұрғыда сақтаумен, этникалық дәстүрдің өшпес түрі-бата беруімен рухани құндылықты білім қуатына, ойлау өнеріне тірек сапасына айналдыруға автор айқын жол ашып тұрғанын аңғарамыз.

Жақсы мен жаманды, ақ пен қараны келесі педагогикалық үшіншісі – тарихи оқиғаның сарынын ұрпақ тәрбие – тәліміне қайшылықты оқиға мәнісінде тиімді қолдануы. Бұл өлеңнің аталымы – «Өсиет өлеңдер» [5].

«Өсиет» деп аталғанымен, өлеңнің идеясы насихат сарынында келмей, аңызға айналған оқиғалардың зұлымдық пен ізгілік жіктемесімен келгені байқалды. Жіктемелерді матрицаға салып ұсынуды жөн көрдік.

**Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз**

Отыз ұлым бар ғой деп көптік ойлап, Құдайым Дәуіттің отызын да әлек еткен...

Ескендір патша болып дүниені алған, мәңгілік өмір үшін су әкелуге Қыдыр мен Илиясті жібереді.

Екеуі барды суға, судан ішті, ... бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сонда ол кісі өз жайын баян етті:- мен дағы бір патша едім еш күмәнсіз.

Өлмеске мен де осындай талап еттім, бір күні осы суға келіп жеттім.

Осы іске кіріскенде, барша елім әлек болды, кемдіктің неше түрлі бәрін көріп, өзіме өлім тіледім.

Ах, деді Қыдыр Ильяс қайтып келді, ішейін деп олар әкелген кеседегі суды ұмтыла бергенде, ол су Ескендірге бұйырмады

Қорлама кем адамды, болсаң дана, кәріпті құдай сүйсе не еді шара? Ер болған сиыр бағып Зеңгібаба, Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Матрица № 2 Аңыз арқылы тойымсыздықтың жазасы – оқысынан келген ажалы

Жақсы мен жаманды, зұлымдық пен ізгілікті, шүкіршілік пен тойымсыз аш көзділікті бойға дарытпаудың педагогикалық төртінші шарты білімалушыларға аңыздардың үлгісін білім мазмұнына айналуымен құндылық екенін алға тартқаны Ыбырай Алтынсарин адамның ішкі ұстанымы оңтайлы өріске «оқумен, тоқумен» өркендеп, оның ойлау өнеріне түрткі жасағанда ғана білімалушы дұрыс жол таңдай алады дегенге бағдар жасаған. Білімалушының Нұрлы өмір сүруіне бақытты, салтанатты тұрмыс құруына оның әрбір

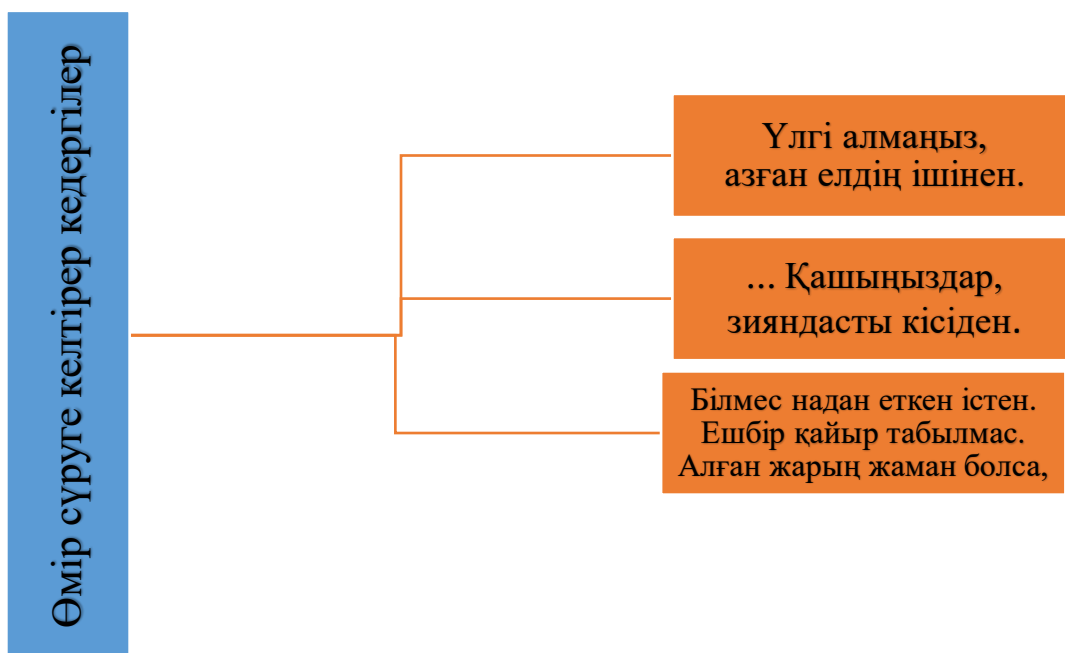
надандықпен істейтін үдерістік амалдары кедергі екендігіне Ыбырай Алтынсарин өзінің шығармашылығы арқылы дәлелдер келтірген.

Терісқақпай ұстанымның білімалушыға тигізер зауалдарын ашық айтқан өлеңі – «Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен». Ойлау өнерін өркендетуіне кедергіні түсініп, одан білімалушы өз ұстанымын сақтап отыру іскерлігін ұштауы – педагогикалық шарттың төртіншісі: Неден сақтану керек?-деген заңды сауалға Ыбырай Алтынсариннің жоғарыдағы аталған өлеңінен төмендегі түзімдерді сараладық:

- 1)Телмірме бір адамға мұндықпенен.
- 2) Адамға бір өзіндей көзің сүзбе.
- 3) Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға.
- 4) Мақтанба сұлуың деп ажарыңа., Зылиха, Жүсіппенен сұлу өткен, тұрмаған ажар ара ажалына.
- 5) Бақ тайса ерге дәулет құралмаған.
- 6) Достарың дұшпан түгіл табалайды – аяғынан бір нәрседен шалыс болса.
- 7) Асылы залымдардың лайланды [6].

Жіктелген жеті жағымсыз, табыстылыққа бағдар жасатпайтын, надандықтың ноқтасын (Шәкәрімше) өмірлік кигізетін бұндай іс-әрекет білімі жоқ деңгейге тартатын үдеріс Ыбырай Алтынсарин жағымсыз ұстанымынан бойымызды сақтау керектілігіне мән берген.

Ойлау өнерін өркендетудің білімалушыға берер құндылығы өзінің өмір сүруіне табиғи мүмкіндігін таба алу жағдайына кедергілер сыртқы фактордарға тікелей қатысы бар екендігіне «Әй, жігіттер өлеңі» дәлел. Бұл өлеңдегі кедергі келтіретін тұстарын төмендегі матрица арқылы бернеледік.

Матрица № 3 Сыртқы кедергілердің түзілімі

Матрицадан басымдықты ойлау өнеріне кедергі келтірер не? –деген сауалға: «Азған елдің белгілерін ажыратарлық ақыл-ой болуы қажет. Ондай диагностика жасарлық ой-бағам болмаған жерде, оған өзі де қосылып кетеді. Екінші зиян келтірер адамға қарсылық білдірмей, оның қасында жүре беретін адам ешуақытта өз-өзін түйсіне алмай, надандықпен өмірден өтеді».

Наданды жұмсаған адамға ешбір Құт, Бақ болмасын түсінуі керек. Ең қиыншылықтың қамалы алған жаман әйел екендігіне Ыбырай Алтынсарин айрықша мән беріп тұр. Бұл азаматқа Бақыттың ауылы алыс екенін меңзеп тұр.

Сол секілді дос табуда да адамның сараптаамалық талғамының болуына Ыбырай Алтынсарин «Әй, достарым» айдарымен өлең шығарған. Досым деп жүрген адамның шынайы бет-пердесін анықтауға қатысты Ыбырай Алтынсариннің түйіндемесін байқаймыз.

Матрица № 4 Досты табуға әрарапты кедергілері

Ыбырай Алтынсарин еңбегіндегі ойлау өнерін өркендетуге нелер қиындық келтіреді?- деген көкейкесті мәселелерге автор қарама-қарсы суреттерді қатарлап келтіре ойға ой салу міндетін атқарып тұрғанын аңғару қиындық келтірмейді.

Ойлау өнерінің өркендетуіне кедергі келтірер мәселелерді білуі педагогикалық шарттың жоғарыда айтып өткеніміздей – бесінші түрі.

Ыбырай Алтынсариннің ойлау өнеріне кері ықпал ететіні: «Азған ел» екендігін біздер «Азған елдің» өлеңінен бағамдаймыз.

Оның белгісін төмендегі кестеге салу арқылы сараладық.

Кесте № 1- Азған елдің белгісі.

Азған елдің белгілері	Мазмұны	Көрсеткіші
Хандары	Тақ үстінде отырғандары. Жарлыдан алып байларға сыйлар	Қоғаммен санаспайды, өз қолымен ештеңе істемейді
Қожасы	Қыдырып келер есікке, ... төрге қарай ұмтылып, тамақ үшін қылғынып,	Өз міндетіне мән бермейтін жауапкершілігі жоқ
Молдасы	Үлкен болар сәлдесі, аса бауыр қылмаңыз, оның рас емес олласы.	Уәдешіл, куәлік бергіш, ант айтқыш
Биі қазіргі сот	Барар болсаң алдына, алым берсең тамағына, ол сенің әліңе қарар ма?- еді?	Ақ пен қараны ажыратуға біліктілігі жетпейді
Байлары	Ұлық тұтар басын - ай, қайда дәулетті адам болса, берер соған асын - ай.	Мейірім, қайырымы жоқ, қатыгез
Берекесі жоқ елде	Алатаудай атаға, ұл қышқырса керек – ті, кірлі көйлек кигізбей, түн ұйқысын төрт бөліп, сондай сорлы анаға, қыз қышқырса керек - ті.	Өлшеп берген өмірін зая қылғандар

Жоғарыдағы кестеде трансформациялаған «Азған елдің белгісінде» Ыбырай Алтынсарин болашақ өмірдің ұрпақтарына да қажетті ескерерлік көкейкесті мәселелерді дер кезінде шешуге көмек беріп тұр. Бүгінгі таңда техникамен, компьютермен, интернетпен қарым-қатынасқа түсуде жақсы мен жаманды ажыратпаушылық, рефлексиялық диалогияға түсудің заңдылығы мен мәдениетін интеллектуалды әлеуетке сала алмаушылықтың нәтижесінде адамдар миллиардтаған шығындарға тап болып келеді. Ақшаны алып алып, оның бағамы алынған қаржының шығынына сәйкес баспаналардың өмір сүру талаптарына кепілдік жасамауына бойларын үйретіп алған инвесторлар мен монополистердің ар-ождан сияқты мінез құндылықтарының бомауы – олардың да бақытты, нұрлы, дәулетті, алаңсыз өмір сүрулеріне даңғыл жол еместігін түсінгендері қажет-ақ. Қазіргі заман адамдарына Ыбырай Алтынсариндай даналық айтар адам кемде кем, өйткені, олардың дұрыс болып кетуі, басқалардың бәсекесіне кедергі, ал олардың өздеріне «Рахат өмір» әкеледі деп ойлайды. Өйткені «Рахат өмір» ізгілікті ұстанымның оңтайлы ойлау өнерін негативсіз өркендету шеберлігіне тәуелді [7].

Қорыта айтқанда, Ыбырай Алтынсарин шығармашылығында орын алған балаларды білім алуға, оқуға бейімдеу; меңгерген білімін ізгілікті іс жасауға бағдарлау; жағымды тұлғалық адамгершілік қасиеттерді өскелең ұрпақ тәрбиесінде тиімді пайдалану; жағымсыз қасиеттерден бойды аулақ ұстау;

ойлау өнерінің өркендеуіне кедергі келтіретін мәселелерді болжай білу сияқты педагогикалық шарттардың ойлау өнерін өркендетіп, жетілдіруде рөлі ерекше. Аталған педагогикалық шарттар бүгінгі күннің талаптарымен үндесіп жатыр. Ыбырай Алтынсарин шығармашылығының өзектілігі де, өміршеңдігі де міне осында. Сондықтан Ыбырай шығармашылығын жаңа көзқараста, ұлттық идеяны жүзеге асыру аясында заманауи талаптармен ұштастыра отырып, қайта зерделеп, білім беру жүйесінде тиімді пайдаланған жөн.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ыбырай Алтынсарин. Шығармалар жинағы. – Алматы:1955. – 413 б.
- [2] Бес ғасыр жырлайды. – Алматы «Жазушы» 1989 2 том. 5-16 бб.
- [3] Ыбырай Алтынсарин. Шәкәрім Құдайбердіұлы /Мәдениет және ақпарат министрлігі; [бас ред. Б. Аяған]. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 632 б.
- [4] Қазақтың педагог – ағартушысы Ы.Алтынсариннің өмірі мен қызметі туралы материалдардың библиографиялық көрсеткіші. – Каз.ССР хабаршысы. – Алматы. 1950. - №5 – 55-57 бб.
- [5] Ыбырай Алтынсарин тағлымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. М. Жармұхамедов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- [6] Құдайбердіұлы Ш Шығармалары. – Алматы, 1988. – 213б.
- [7] Дружинин В.Н. Психологическая диагностика способностей: Теоретические основы. – Саратов, 1990. – 287с.

REFERENCES

- [1] Ibray Altynsarın. Şığarmalar jınağı (Collection of works). – Almatı:1955. – 413 b. [in Kaz]
- [2] Bes ğasır jırlaydı (Five centuries sing). – Almatı «Jazwşı» 1989 2 tom. 5-16 bb. [in Kaz]
- [3] Ibray Altynsarın. Şäkärim Qudayberdiuly (Ybyrai Altynsarın. Shakarim Kudaiberdiuly) /Mädeniät jäne aqparat mınıstrlıgı; [bas red. B. Ayağan]. – Almatı: Qazaq énciklopediyası, 2007. – 632 b. [in Kaz]
- [4] Qazaqtıñ pedagog – ağartwşısı I.Altynsarınıñ ömiri men qızmeti twralı materialdardıñ bibliografiyalıq körsetkişi (Bibliographic index of materials about the life and work of the Kazakh teacher – educator I. Altynsarın). – Kaz.SSR xabarşısı. – Almatı. 1950. - №5 – 55-57 bb. [in Kaz]
- [5] Ibray Altynsarın tağlımı: ädebî-sın maqalalar men zerttewler (Ybyrai Altynsarın's teaching: literary and critical articles and research) /qurast. M. Jarmuxamedov. – Almatı: Jazwşı, 1991. – 384 b. [in Kaz]
- [6] Qudayberdiuly Ş Şığarmaları (Works Of Kudaiberdiuly Sh). – Almatı, 1988. – 213 b. [in Kaz]
- [7] Drwjınin V.N. Psixologičeskaya dïagnostika sposobnostey: Teoretičeskie osnovı (Psychological diagnostics features: theoretical foundations). – Saratov, 1990. – 287s. [in Rus]

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВА МЫШЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА

Жуматаева Е., к.п.н., профессор, университет С.Торайгырова, Павлодар,
Казахстан, e-mail: engilika_zhumataeva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия развития искусства мышления в творчестве Ибрая Алтынсарина: привлечение обучающегося к освоению знаний, полученные знания использовать в гуманной деятельности; использование положительных личностных нравственных качеств в воспитании подрастающего поколения; знание влияния отрицательных личностных нравственных качеств в развитии

искусства мышления; умение отличать положительные личностные качества от отрицательных личностных качеств.

Ключевые слова: искусства, мышления, развития искусства мышления, педагогические условия, творчество, модернизация, система образования, содержание образования.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE ART OF THINKING IN THE WORKS OF IBRAY ALTYSARIN

Zhumataeva E., c.p.s., professor, S. Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: engilika_zhumataeva@mail.ru

Abstract. The article considers the pedagogical conditions for the development of the art of thinking in the works of Ibray Altynsarin: attracting students to educational activities; humane activities; effective use of positive personal moral qualities in the education of the younger generation; knowledge of the influence of negative personal moral qualities in the development of the art of thinking; the ability to distinguish positive personal qualities from negative personal qualities.

Keywords: art, thinking, development of the art of thinking, pedagogical conditions, creativity, modernization, education system, content of education.

Статья поступила 25.03.2021